

Sjelen – Er den gått ut på dato? Vestens menneskesyn i lys av sjelens dramatiske historie

Foredrag på møte 17. januar 2019

av professor emeritus Ole Martin Høystad, Institutt for kultur, religion og samfunnsfag ved Universitetet i Sørøst-Norge

Siden dette foredraget holdes i Det Norske Videnskaps-Akademi, er det på sin plass med et par innledende merknader om vitenskapelighet. Den første gjelder den metoden som ligger til grunn for foredraget med utgangspunkt i min bok *Sjelens betydning. En kulturhistorie* (Aschehoug 2016). Metoden er den som benyttes i tverrfaglige kulturstudier, den internasjonale disiplinen *cultural studies*, som har en omdiskutert status vitenskapelig sett med sin blanding av humaniora og empiriske samfunnsfag. Disiplinen er blitt beskyldt for å ha svake vitenskapelige gyldighetskrav og for å mangle dybde. Tverrfaglige kulturstudier forsøker imidlertid å forstå mennesker og komplekse samtidfenomener i en helhetlig sammenheng og kan ved å gå i bredden få fram overordnede innsikter som detaljerte spesialstudier ikke fanger opp.

Også dagens foredrag vil nødvendigvis bli «overfladisk». Med sjumilstøvler vil vi følge utviklingen, forandringer og forvandlingen av forståelsen av sjelen i vår kultur fra antikken slik den framstår tverrfaglig, i idé-, filosofi- og religionshistorien, i kunst og klassiske litterære verker. På dette grunnlag vil vi så forsøke å avgjøre hvilken status sjelen har i vår kulturs menneskesyn i dag, om den fortsatt er et nødvendig begrep for å forstå menneskets vesen, om den refererer til noe faktisk eller substansielt indre, eller om den så å si er gått ut på dato som fenomen og begrep og er erstattet av andre begreper om menneskets komplekse indre natur.

Vi kan begynne med noen spørsmål om hvorfor vi i det hele tatt skal beskjeftige oss med sjelen og vie en hel bok til sjelens historie. Grunnen er ganske enkelt at sjelen i vestlig kultur er blitt ansett som menneskets sentrum, menneskets vesenskjerne. Det er sjelen – *psyche/anima/âme/Seele/alma* – det har dreid seg om, i liv og død, i vår kultur fra antikken til langt inn i moderne tid. Omsorg for sjelen har siden Sokrates og Paulus vært oppfattet som menneskets hovedoppgave og er det idé- og kulturhistoriske grunnlaget for Vestens individualisme. Sjel og individ er to sider av samme

sak siden det er bare individer som har sjel. Men sjelen har altså gjennom sin tre tusen år lange historie gjennomgått mange forandringer og omtolkninger. For å ta stilling til dens videre eksistens, eller sågar eksistensberettigelse, kan vi begynne med noen spørsmål om hva sjel egentlig er for noe:

- Er den et rent *religiøst* begrep, og gjenstand for tro?
- Eller et *psykologisk* begrep, om «det psykiske» og psykiske lidelser, og gjenstand for terapi?
- Eller «bare» en *metafor*, et *bilde* eller *symbol* om personlige egenskaper, jf. uttrykkene «en svak sjel», «en hel og ren sjel», «en ærlig sjel» og så videre.
- Hvis den ikke er et rent *begrep*, for eksempel i et filosofisk system?
- Og hvis den virkelig er noe i seg selv, er den medfødt, noe evig og udødelig, eller noe som skapes og utvikles i en dannelsesprosess.

For å svare på disse spørsmålene, begynner vi med begynnelsen, med den greske antikken.

Antikkens psyche

Det begynte med Homer, ca. 800 år f.v.t. I hans to epos *Iliaden* og *Odysseen* manifesterer *psyche*, ψυχή, seg for første gang – som alle sjelers mor i vår kulturtradisjon. Tenk bort *psyche* – og vi ville ha stått overfor et helt annet menneskebilde enn det som kjennetegner vestlig kultur. Homers *psyche* har imidlertid noen særtrekk som adskiller den radikalt fra det sjelebildet som etter hvert blir det dominerende i vestlig tradisjon. For hos Homer er sjelen bare en *skygge*, en skygge av kroppen – *soma* – som er personens egentlige selv, dets *autos*, og den manifesterer seg først i døden. Da forlater *psyche* kroppen – for å dra til Hades, ledsaget av ferjemannen Kharon og budbringeren Hermes, som framstilt på mange antikke illustrasjoner, særlig fra hellenistisk tid.

Men siden *psyche* bare er en skygge av selvet, frister den er trøstesløs tilværelse i Hades. Derfor synes kjempa Akillevs, som falt ved Troja etter å ha felt kong sønnen Hektor, at det hadde vært bedre

*å tjene på jorden en herre
ringe og fattig på gods for kummerlig lønn enn å råde
nede i Hades som ypperste drott over alle døde (Odysseen, sang XI, v.
489ff).*

Det skjellsettende i antikkens menneskesyn i et historisk perspektiv er til-

*Karon, Psyke og Hermes.
Illustrasjon fra en
romersk lampe.
(© www.maicar.com)*

blivelsen av menneskebildet og forholdet mellom de delene som inngår i det. Da skal en merke seg at ånden, eller fornuften, – *nous* – er noe som *oppdages* som noe gitt, noe mennesket er del av, mens psyche *oppfinnes*, eller konstrueres som det ville hete i våre dager. Det skjer i en erkjennelsesprosess som karakteriseres som en overgang fra *mythos til logos*, som de første filosofene representerer. Ånden er noe større enn mennesket, som kommer over det utenfra så å si, mens psyche er noe som oppfinnes, et begrep som lages for få grep om og grep på de uregjerlige kreftene som herjer i menneskets indre. Det er funksjonen til *psyche* i Platons menneskebilde, slik det først blir praktisert av hans læremester og stråmann Sokrates.

Sokrates er en bemerkelsesverdig figur i sjelens historie. Han så *omsorg for sjelen* som menneskets – enkeltmenneskets – fremste oppgave. Som en klegg hang han på sine medborgere i Aten og gav dem ikke fred (i sjelen) med sine inntrengende spørsmål og appell: *Har du husket å ha omsorg for din sjel?* Og med dette mente han å *erkjenne og dermed kjenne seg selv*. For Sokrates og Platon blir psyche selv-et, altså et så å si omvendt menneskebilde i forhold til Homers, som så på kroppen som det overordnede, og sjelen, helt bokstavelig, som bare en skygge av selv-et.

For Platon er psyche selv-et og det alt dreier seg om. Psyche hos Platon er imidlertid ikke en enhetlig eller harmonisk dimensjon, men en sammensatt og hierarkisk ordnet indre dimensjon. Platons sjel er tredelt, som framstilt i hans kjente lignelse om sjelens tospann, som består av en svart og en kvit hest, med fornuften på kuskesetet som forsøker å styre de

to hestene, særlig den uregjerlige svarte, som representerer begjær og lidenskaper. For å få styr på dette uhyret i Platons menneskebilde forsøker den fornuftige kusken å alliere seg med den kvite hesten, som representerer mot og vilje. Det er bare fornuftsdelene i Platons tredelte bilde av sjelen som er av guddommelig opphav, og dermed udødelig og evig. Det er bare denne fornuftsdelene som vil kunne bli del av de evigvarende ideers verden.

Det var denne ideale verden, hvor *det gode, det vakre og det sanne* hersket, Sokrates forventet å bli del av ved sin død, for han hadde hele sitt liv levd i samsvar med disse evige ideer og fremmet dem i liv og lære. Derfor var han heller ikke redd for å dø da han ble dømt til døden av borgerne i Athen for å ha «forledet ungdommen», et av historiens mest kjente justismord. I stedet for å flykte iscenesetter han derfor sin egen død, i det som er blitt kalt hans stolteste øyeblikk, i visshet om «at det nå er best for meg å dø og slippe bort fra denne verden». Han avslutter livet i år 399 f.v.t. som skildret i hans Forsvarstale, med disse gåtefulle ord før han tømmer giftbegeret:

Sokrates' død.

Men nå er det på tide å gå herfra, jeg for å dø, dere for å leve. Hvem av oss som går til det beste, det er skjult for enhver, unntatt for guden.

Betydningen av Platons sjelelære for menneskesynet i vår kultur kan knapt overvurderes idet den kom til å bli brukt både filosofisk og teologisk som begrunnelse for Bibelens og kristendommens forståelse av sjelen, der særlig Platons framstilling av sjelen som noe guddommelig gitt, udødelig og evig ble videreført.

Platons sjelelære var imidlertid omstridt i antikken og utfordret, mest radikalt av hans elev og filosofiske konkurrent Aristoteles, som skrev historiens første sjelelære eller innføringsbok i psykologi, *Peri psyches, Om sjelen*, som kom til å øve en avgjørende innflytelse på Vestens menneskesyn, særlig fra høymiddelalderen og renessansen av. Så sent som først på 1800-tallet uttalte Hegel at dette i grunnen var den eneste sjelelæren som var verdt å lese av dem som til da var skrevet.

Slik Platons lære snudde opp ned på Homers framstilling av sjelen, foretok Aristoteles en 180 graderes vending i forhold til Platon, fra transcendens til immanens. Mot Platons hinsideslære plasserte Aristoteles sjelens opphav, mål og væren i det dennesidige, samtidig som han opphevet den platonske dualismen mellom kropp og sjel. Det er i grunnen mye «moderne» i Aristoteles' sjelelære. Han forstår sjelen som et livsprinsipp, det vil si at alt levende har sjel. Men samtidig som det levende blir besjelet, får det også en form som er særegen for nettopp dette vesenet. Det spesielle med mennesket er at det også har en fornuft og er i stand til å gi sine sjelsevner en fullkommen form gjennom det Aristoteles kalte enteleki, ved realiseringen av sine iboende muligheter eller potensialitet. Sjelen kan slik med fornuft forme seg selv som ren fornuft eller ren form, det latinerne kalte *forma formarum*.

Senantikken er på mange måter en forfallsperiode, da dekadansen gjorde seg gjeldende i Romerriket, som var preget av en livssynspluralisme som kan minne om vår tid. Man skulle ikke tro at en så dekadent tid, preget av moralsk oppløsning, skulle bry seg om sjelen. Men faktisk blir sjelepleie nærmest mote i senantikken. Det skyldes ikke minst noen filosofiske retninger som stod sterkt i denne tiden, særlig stoicismen og epikureismen, samtidig som manikeiske retninger med sin verdensforakt (*contemptus mundi*) vant fram. Dertil kom det avgjørende drahjelp fra flere av de romerske keiserne i perioden, som var filosofisk interessert og bidrog til å fremme omsorgen for sjelen. En av dem som nøt godt av keiserlig beskyttelse, var nyplatonikeren Plotin. Hans sjelelære har hatt

stor innflytelse i ettertiden og gir fortsatt god mening for dem som er opp-tatt av emnet.

Plotin (204–270) så på mennesket som en helhet bestående av *kropp, sjel og fornuft* eller *ånd*. Det som holder mennesket sammen, er det ånds-prinsipp som gjennomstrømmer hele mennesket. Hans menneskesyn kan il-lustreres ved en pyramide, der ånden, gresk *nous*, representerer toppen, og toppen av toppen er Det ene, som kristne teologer siden har tolket som Gud. Men for Plotin er Det ene et åndsprinsipp som er enhetlig, og derfor det eneste som gir fred og harmoni. Ved emanasjon strømmer det noe åndelig fra dette Ene gjennom alle de øvrige ledd av skapningen. Slik blir sjelen beåndet av Det ene og kan i sin tur beånde kroppen, slik naturen også har noe av Det ene i seg. Kroppen er med andre ord ikke bare syndig, selv om den tilhører den fysiske materien, det laveste i Plotins verdensbilde. Det sær-lige ved Plotins sjelelære er så hvordan han utlegger at sjelen selv kan løfte seg gjennom innsyn og dannelse og selv bli mer og mer ånd, og slik nærme seg Det ene, som den ved særlig innsyn og visdom kan smelte sammen med i en *unio mystica*.

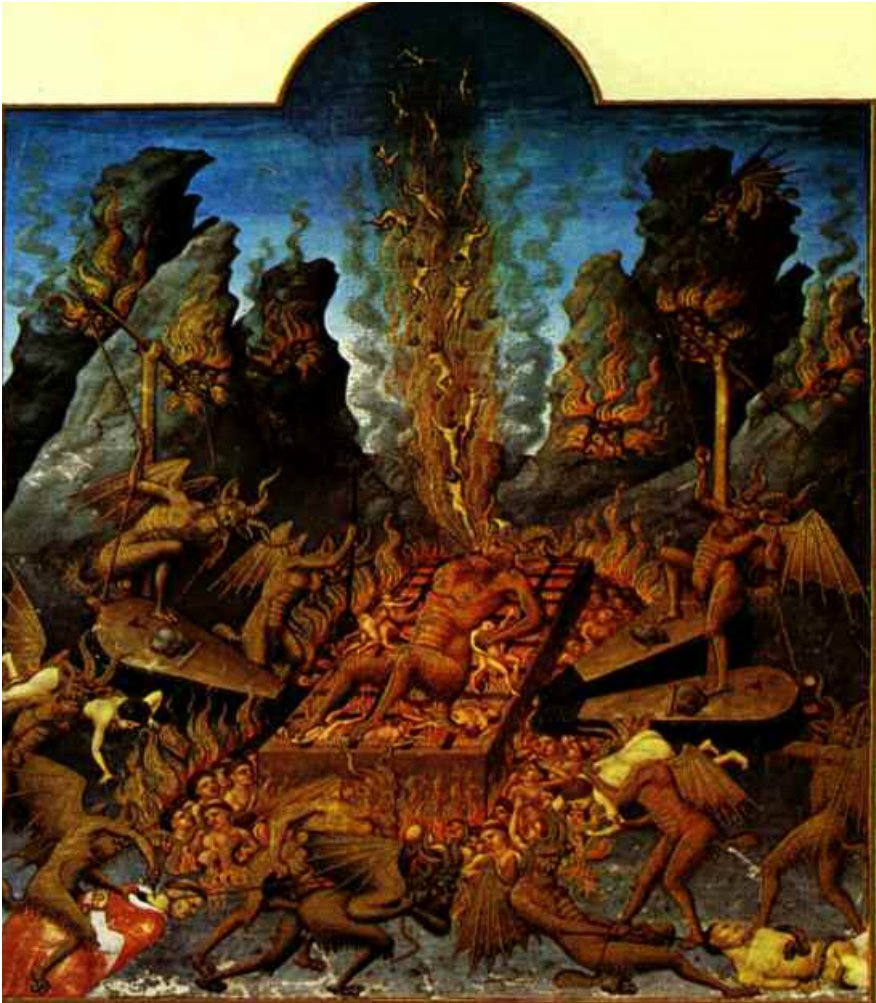
Det er på en måte et optimistisk menneskesyn Plotin forkynner. Han av-viser også kristendommen og særlig dens tanke om frelse ved stedfor-tredende lidelse. Plotin understreker at mennesket har en særlige evne og mulighet til å frelse seg selv ved gode gjerninger og ved å danne sin sjel gjennom innsyn og dannelse, slik at den selv kan bli del i Det ene, verdens skapende åndsprinsipp.

Middelalderen – sjelens glansperiode

Av og til må vi minne oss selv om at europeisk kultur ble skapt i middel-alderen idet kristendommen vinner fram og gjennomstrømmer alle livets områder, og at den kulturspesifikke europeiske individualismen er et produkt av kristendommens sjelelære. For det er bare individer som har sjel. In-dividualismen vokser fram gjennom kirkens gjennomtrengende appeller om å ha omsorg for sjelen og huske dens mål i det hinsidige, som frelst eller evig fortapt i helvete. Den er således en særlig konsekvens av den kristne syndelæren og skriftemålet, der mennesket stadig måtte besinne seg på sin synd og egen skyld og gjenta: *Mea culpa* – det er *min* skyld. Og jeg har syndet! Det er enkeltmennesket det er snakk om, og den individuelle sjels frelse eller fortapelse.

Spørsmålet om sjelens frelse eller fortapelse blir særlig påtrengende fordi man ikke kan kvitte seg med sjelen, om man vil eller ei. For sjelen er både

Fortapte sjeler i Satans helvete. Fra en belgisk tidebok fra 1400-tallet, Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

udødelig og evigvarende, med guddommelig opphav. Da blir det avgjørende om den ender i himmelsk salighet eller evig pine i helvete. Denne sjelalæren med utspring i forståelsen av menneskets syndige natur har gitt våre forfedre dårlig samvittighet siden kristendommen ble innført for tusen år siden. Augustins forståelse av mennesket fanget i arvesynden har spilt en viktig

rolle i et slikt perspektiv. Det er sjelen som er hovedpersonen i hans *Bekjennelser* fra år 400. Og synd er for Augustin særlig knyttet til seksuallivet, syndige tanker og kroppslige fristelser, som bare bekrefter hvordan vi sitter fast i arvesynden, syndefallet knyttet til kjønn, kropp og seksualitet. Og nettopp fordi vi sitter fast i arvesynden, er det heller ingen annen vei til frelsen enn å lite på nåden, frelse ved anger, bekjennelse og tilgivelse i barmhjertig nåde. Veien til sjelens frelse går *innover* i eget sinn, så *tilbake* til erkjennelse av Guds vesen slik det åpenbares gjennom Jesu liv og lære, og endelig *oppad* til Gud, for å møte ham ansikt til ansikt etter å ha gjennomløpt alle stadier fram til sjelens frelse, som den kristne nådelæren forkynner.

Ingen annen periode i europeisk historie har brukt mer og så mye av sine åndskrefter på å løse sjelens problem og dødens mysterium som kristen middelalder. Den reiste de grunnleggende spørsmål: Hva skjer med sjelen og kroppen i døden? Og blir mennesket frelst ved gode gjerninger eller ved tro alene? På grunn av Luther og reformasjonen, som kastet vrak på tradisjonen som kirken hadde utviklet og katolisismen fremdeles forvalter, har vi i protestantiske land også mistet mye av den kunnskapen og innsikten i sjelens vesen og vilkår som middelalderens filosofer og teologer utviklet, og som toppet seg i læren til Thomas av Aquinas i høymiddelalderen.

Vi kan imidlertid stifte bekjentskap med disse innsiktene i *Dantes Guddommelige komedie* fra årene 1307–1321. Verket skildrer Dantes reise gjennom de tre dødsrikene, *Helvete*, *Purgatoriet* og *Paradiset*, og hva som er betingelsene for sjelens frelse. Dantes verk, særlig første del, har inspirert mange kunstnere. Forestillingene om helvete har vekket fantasien til mange kunstnere. Hvordan folk i middelalderen og renessansens forestilte seg helvete, kan leses ut av den rikt illustrerte tideboken fra 1400-tallet, *Hertugen av Berrys rikeste timer*.

Renessansen (1350–1600)

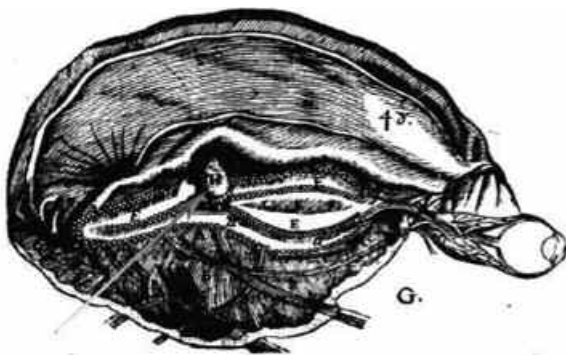
Den vitenskapelige revolusjonen utfordret kirkens menneske- og verdensbilde, og dermed den kristne sjelen med en gitt substans. For dens substans kan ikke observeres eller bevises eksperimentelt vitenskapelig. Likevel blir renessansen en viktig periode i sjelens historie – idet den blir omtolket og forstått på en ny måte. Det moderne menneske fødes i renessansen, og det sjelebildet som vokser fram da, preger fortsatt vår forståelse av sjelen. Det er særlig tre personer som står både som fedre og faddere for den moderne sjelen, nemlig essayisten Michel de Montaigne (d. 1592), filosofen René Descartes (d. 1650) og verdens fremste dramatiker William Shakespeare

(d. 1616), som skildret det sammensatte og ofte destruktive menneskesinnet.

Montaigne skrev sine *Essays* (fransk for *forsøk*) for å lære seg selv å kjenne, derunder sin sjel. Han forsøker å gripe sjelen for å begripe den, men hver gang han tror han har funnet den, glipper taket og den forsvinner som sand mellom fingrene. Han kommer således til at sjelen er *tom*, det vil si at den mangler substans. Men likevel holder han fast på at han har sjel som sentrum i sin personlighet. Og med skrift, med sine essays, forsøker han å gi den en ny *form* mer enn substans: «Jeg foretrekker å meisle ut min sjel fremfor å fylle den med løssøre», som han skriver et sted i 3. bind av sine *Essays*, som han gav ut i revidert utgave i 1588. Med sine essays forbereder han seg på å dø, og lærer dermed å leve: «Den som kunne lære mennesket å dø, ville lære det å leve», som han skriver et annet sted. Og døden er det siste essayet. Først da vil det vise seg hvilke kvaliteter sjelen og han selv har på bunnen av sitt hjerte.

Descartes vil i møtet med den vitenskapelige revolusjon forsøke å berge sjelen – og dermed kristendommen. Men i det forsøket kommer han til å dele mennesket i to, i kropp og sjel som to adskilte substanser, der kroppen er et mekanisk urverk som del av den fysiske naturen, mens sjelen en immateriell substans som del av fornuftens rike. Denne dualismen har siden, helt til våre dager, vært et ankepunkt mot Descartes' tenkning. Han forsøkte også selv å moderere sin dualisme og bygge bro mellom kropp og sjel, som han så det var kontakt mellom. Det gjorde han blant annet ved å plassere sjelen i hjernen. Han deltok også i den vitenskapelige utforskingen av menneskekroppen og fulgte interessert med i tidens anatomiske undersøkelser. Han gikk selv på jakt etter sjelen med disseksjonskniv, og mente å kunne lokalisere den mellom høyre og venstre hjernehalvdel, i den lille

Descartes plasserte sjelen i konglekjertelen, glandula pinealis.

konglekjertelen, *glandula pinealis*, et standpunkt som i dag er en ren kuriositet i vitenskapshistorien.

Da hadde Descartes større lykke med å definere sjelen som menneskets tankeevne, som fornuft. Hans rasjonelle *cogito* forstås også som selvbevissthet. Det er her, i hans metodiske tvil, vi finner grunnlaget for den moderne filosofi. Senere filosofer fulgte opp denne posisjonen, slik at sjelen for all ettertid knyttes til menneskets tankeevne og selvbevissthet. Posisjonen sementeres i opplysningstiden.

Opplysningstiden (1700-tallet)

Descartes' metodiske tvil og jakt på sikker viten ligger også til grunn for opplysningstiden, samtidig som hans dualisme og sjelens immaterielle substans anfektes. Det er særlig de skotske og engelske filosofene fra Hobbes til Hume som går til angrep på sjelens substans. Immateriell substans er en selvmotsigelse, og tanken er like mye knyttet til kroppen og sansene som til en diffus sjel, hevder de. Når sjelen fratras substans, kan den heller ikke tjene som menneskets sentrum og målestokk lenger. Siden det er et krav i kristendommen at sjelen har substans, anklages både Hobbes og Locke for ateisme. John Locke (d. 1704) erstatter sjel med *identitet* og selv-et som uttrykk for menneskets vesen. Begge disse begrepene skulle vise seg å bli sentrale i senere tiders forståelse av mennesket i samfunnsvitenskapene, som de engelskspråklige filosofene med sin empirisme beredte grunnen for. Hume kalte menneskets sjel og bevissthet for et knippe av sanseintrykk, a *bundle of perceptions*.

Selv om den fremste opplysningsfilosofen, Immanuel Kant (d. 1804) avviste den empiriske erkjennelsesteorien til Hume som kun halve sannheten, måtte han også medgi at hverken sjelen eller Guds eksistens kunne bevises. Likevel holdt Kant fast på troen både på sjelen og på Gud. Han kaller dem «regulative ideer». Vi trenger troen på sjelens udødelighet og at dens skjebne avgjøres på dommens dag, der vi må stå til ansvar for våre handlinger. Dette perspektivet på våre liv, den indre piskan, er nødvendig for at vi skal kunne handle moralsk rett og ikke havne i utskielser av ulike slag. Større tillit hadde ikke fornuftsfilosofen Kant til menneskets evne til å bruke sin fornuft fornuftig og følge de universelle morallovene.

Den sjelfulle romantikken og Kierkegaard

Man skulle tro at sjelens dager var talte, og at den gikk ut på dato da sentrale

tenkere i opplysningstiden avviste dens substans og gjorde den til gjenstand for tro og erstattet den med andre begreper. Men slik gikk det ikke. Dette skyldes særlig romantikken, som på mange måter supplerte den snevre bestemmelsen av mennesket som fornuft med følelser og lidenskaper som selve motoren i mennesket og meningen med livet. Romantikken dyrker på flere måter sjelen og det sjelfulle mennesket ved å følge hjertets stemme. Sjelen representerer den ekstra, dype og uutgrunnelige dimensjonen som opplysningstiden mangler. Dette kommer til uttrykk i både billedkunsten og diktingen, som Goethe kan stå som talsmann for med disse verslinjene: «Seele des Menschen, / Wie gleichst du dem Wasser! / Schicksal des Menschen, / Wie gleichst du dem Wind!»

Av stor historisk betydning er romantikkens natursyn, som gikk imot opplysningstidens mekaniske forståelse av menneskekroppen og den fysiske naturen. Romantikken setter fokus på den levende naturen. Alt levende er besjelet, og det er slektskap mellom menneske og natur, som uttrykt i Wergelands dikt «Mig selv»: «Der er Slægtskab mellem Sjælen og Stjernerne.

Caspar David Friedrich: Kvinne i solnedgang, 1818.

Den triner i Stjernelyset udenfor Ansigtets Forhæng, hvis Folder ere forsvundne.» Det er ikke malerens oppgave å skildre naturen, hevder Caspar David Friedrich, men å la naturen speile menneskets sjel. Sjelen er del i noe større enn mennesket.

Det gjelder også kjærligheten, som romantikken dyrker, som den ypperste og edleste av alle følelser, som livets mål og målestokk. Det er også den som settes på prøve i Goethes *Faust*, som er et veddemål mellom Gud og Satan i skikkelsen av Mefisto om Fausts sjel. Faust er villig til å sette sin sjel i pant hos Fanden for å løse sine vitenskapelige gåter, og for å få tilfredsstilt sine erotiske lengsler. Prisen må andre betale, særlig ungpiken Gretchen, som han setter barn på etter å ha gitt moren Mefistos dødelige sovemedisin, et barn hun selv dreper for å unngå skammen, og blir dømt til døden for det. Likevel forblir hun trofast mot Faust, og hans sjel frelses til slutt da Faust dør, ved Gretchens kjærlighet og hennes stedfortredende lidelse.

Dikterfilosofen og teologen Søren Kierkegaard (d. 1855) representerer idéhistorisk en *overgang fra sjel til psyke* idet han forstår sjelen psykologisk, slik dette for eksempel kommer til uttrykk i hans forståelse av angst, som fremlagt i hans *Begrebet Angest*. Ellers fremstår han som selv-ets dikter som vektlegger at man må våge å velge seg selv. Men for å kunne *velge seg selv*, må man også kjenne seg selv og sitt sammensatte sinn. Det er også en forutsetning for at man kan frelse sin sjel i religiøs forstand, som er et hovedanliggende for Kierkegaard i hans oppbyggelige religiøse skrifter.

Vitenskapens sjel

Med ett slag knuste Darwin med sin bok om *Artenes opprinnelse* (1859) forestillingen om mennesket skapt i Guds bilde. Dette rammet også forestillingen om at mennesket er født med en evig og guddommelig sjel. Men hva kom i stedet? En sjelløs natur eller en naturlig sjel? På en måte kan en si at Darwins evolusjonsteori tvang fram ny refleksjon om menneskets sjel, både om dens opprinnelse og vesen. Den flytende overgangen mellom menneske og dyr som Darwins lære påpekte, reiste også spørsmålet om også andre levende vesener har sjel. På en måte gjenreiste og aktualiserte den Aristoteles' lære om at alt liv er besjelet, og at sjel og åndsevner er noe som skal formes i en utvikling. Den reiste også spørsmålet om hva som tilhører arten og den fylogenetiske utviklingen, og hva som tilkommer individet og den ontogenetiske utviklingen. Spørsmålet er også *når* i artens og individets utvikling mennesket får sjel. Samtidig med språket for artens vedkommende,

og ved utviklingen av bevissthet for individets vedkommende? Et mulig svar er at arten *homo sapiens* er født med sjelsevner som det er opp til individet å utvikle. Omtrent slik som mennesket er født med evnen til språk som må læres i de første leveår, er det også født med sjelsevner som må stimuleres i oppveksten og finne sin form i takt med individets personlige utvikling. På den måten kan en si at Darwins evolusjonsteori aktualiserte spørsmålene om sjelens vesen og vilkår og understreket behovet for å ha «omsorg for sjelen» slik Sokrates forkynte.

Det samme kan en si gjelder for Freuds psykoanalyse, som først på 1900-tallet utfordret ikke bare kirkens seksualmoral, men viste hvor avhengig mennesket er av sine omgivelser, helt avgjørende i de første leveår, der årsakene til de personlighetsforstyrrelser og nevrosesom Freud påpekte, befinner seg. På dette grunnlaget skapte Freud en teori om sjelen som noe ubevisst og irrasjonelt, fullt av komplekser og tabuer, som forkvakler menneskets følelsesliv og hemmer en harmonisk personlighetsutvikling. Sjelen blir definitivt psyke med sine psykiske lidelser som trenger terapi for å bli frisk. Spørsmålet er om Freuds psykologi representerer en reduksjon av sjelen (noe Carl Gustav Jung mente idet han etterlyste nettopp sjelen som en positiv kraft i menneskelivet), eller en ny mulighet til å forstå menneskets komplekse indre, hvor formbar og påvirkelig sjelen er, og hvor avhengig den er av omgivelsene, særlig i barndommen. I så måte har vår tid og vårt samfunn ikke til fulle tatt konsekvensene av Freuds lære, noe de utbredte psykiske lidelsene blant ungdom, den nye folkesykdommen, kan tyde på. I så måte kan en *ikke* si at sjelen er gått ut på dato. Men kanskje er sjelen i tradisjonell forstand med sine behov for omsorg blitt forsømt i vår kroppsfikserte tid med fokus på de ytre prestasjoner.

Sjelens restaurasjon

Når nøden er størst, er hjelpen nærmest, heter det. Det gjelder på en måte også sjelens utsatte stilling i kjølvannet av vitenskapliggjøringen av vår hverdag og den sekulære avfortryllesen av vår verden. For samtidig med at Nietzsche forkynter at «Gud er død», setter han også nytt lys på sjelen, som han nevner ca. 1500 ganger i sitt forfatterskap, og krever en «ny sjel». Hvor viktig det er å legge vekt på menneskets sjelelige ressurser, kommer til uttrykk i hans selvforståelse som filosof og forfatter. Han kaller seg psykologifilosof og mener at psykologien må bli «herskerinne over alle vitenskapene. All vitenskap må hvile på forståelse og kunnskap om mennesket, og hva slags vesen det er. Man trenger ikke å forkaste sjelen,

hevder Nietzsche, «en av tenkningens eldste og ærverdige hypoteser» (aforisme 12 i *Hinsides godt og ondt*). Men sjelen må altså forstås på nytt og omdefineres. Først og fremst skal den løsrives fra kristendommen og dens nedvurdering av kroppen og dens moralske fordømmelse av seksuallivet. I stedet vil Nietzsche knytte sjelen nettopp til den vitale og driftige kroppen. Det er ikke snakk om «den frie vilje» hos Nietzsche, men bare sterke og svake viljer, og dermed sterke og svake sjeler. Han søker en edel og høyverdig sjel som sier ja til viljen og kroppens drifter og vitale behov, ja til makten som bryter ut av flokkens forflatende konformitet og setter seg igjennom med sine skapende evner i tillit den naturen som har skapt oss.

Den fremste filosofen i det 20. århundre, språkfilosofen Ludwig Wittgenstein (d. 1951), var også opptatt av psykologi og sjelens kvaliteter. Selv om det meste av det lille han skrev, ble utgitt posthumt, skrev han en egen *Psykologiens filosofi* (omtrent som Nietzsche), utgitt i to bind. Han har gjort det klart for oss at vi lever i en språklig konstituert verden, og at «min verdens grenser, er mitt språks grenser». Vi erkjenner ikke mer enn vi har ord og begreper for. Og vår forståelse av oss selv og virkeligheten ligger i måten vi bruker språket på. Slik sett kan en si at vi har sjel bare så lenge vi bruker ordet sjel. Ifølge Wittgenstein inngår vår tale, skrift og våre språklige uttrykk i forskjellige språkspill. Slik sett er også forestillingen om sjelen slik den kommer til uttrykk i den sjelens historie vi har gjennomløpt med sjumilsstøvler her i dag, med sine forandringer, nye fortolkninger og forvandlinger, også et språkspill, sjelens språkspill. Sjelen eksisterer, i tråd med Wittgensteins tanker, bare så lenge vi finner det viktig og bryet verd å spille dette språkspillet, med alle de ord og begreper, bilder og symboler som det innebærer. Ut fra et slik språklig syn på sjelen, er den definitivt ikke gått ut på dato. For vi bruker titt og ofte sjel i vår omtale av oss selv og vårt indre. Vårt indre ville ha vært ganske tomt om «sjel og sinn» forsvant fra vårt vokabular.

En bekreftelse på at sjelen lever videre i vår tid, er dens plass i diktningen. I tiden etter Darwins evolusjonsteori da det såkalte moderne gjenombrudd fant sted, oppstod også en ny realistisk diktning, der den psykologiske romanen stod sentralt med Dostojevskij og Hamsun som foregangsmenn. Hamsun skrev i 1890 den toneangivende artikkelen «Fra det ubevisste sjeleliv» i *Samtiden*, og fulgte opp i 1890-årene med romaner om «de hemmelige bevegelser som bedrives upåaktet på de avsides steder i sjelen». Inspirert av Freud og moderne psykologi er det indre sjeleliv et hovedmotiv i det 20. århundres diktning fra James Joyce og V. Woolf til nobelprisvinneren J.M. Coetzee og Siri Hustvedt og Karl Ove Knausgård i vår tid i det 21. århundre.

På dette grunnlaget kan vi forsøke å gi en status for sjelens stilling i vår tid og samtidig besvare spørsmålet hvorvidt sjelen har gått ut på dato. Vi kan slå fast følgende, at sjelen

- Består som religiøst begrep for troende og ikke-troende
- Er et psykologisk begrep om psyke & psykiske lidelser
- Er et teoretisk/filosofisk begrep i et menneskesyn, i en antropologi
- Er et bilde eller symbol på personlige egenskaper
- Er et allment begrep om menneskets indre, for summen av følelser og personlige holdninger, en utkrystallisering av personligheten, selvets essens
- Noe sammensatt og komplekst, noe eksklusivt individuelt og vanskelig å identifisere
- Noe vi trenger for å få grep om og grep på det som rører seg i vårt indre.

I sum har sjelens historie fra antikken til våre dager skrevet seg inn i vårt felles minne og vår kulturs menneskebilde som en palimpsest som vi fortsatt skriver på, og den består så lenge vi finner det verdt å ha omsorg for den i skrift og tale, i teori og praksis. Sjelen er vår frihet til å definere oss selv som menneske.

PS – Spørsmål

Et foredrag i Det Norske Videnskaps-Akademi avsluttes med spørsmål, som et uomgjengelig vitenskapelig prinsipp. Mitt foredrag utløste flere spørsmål som alle hadde fortjent et mer utførlig svar. Det er det ikke rom for her heller. Det er likevel to beslektede spørsmål som skal få et mer utfyllende svar enn jeg var i stand til å gi på sparket. Begge spørsmålene gjaldt, fritt gjengitt: Om ikke sjelen er et relasjonelt fenomen, knyttet også til andre mennesker? Mitt svar der og da den 17. januar 2019 var at det er den, og at jeg i *Sjelens betydning* også gjør rede for det. Dette spørsmålet, som jeg ikke kan yte full rettferdighet, vil jeg her bruke som en anledning til en kort presisering for å få fram et hovedpoeng som utkrystalliseres gjennom sjelens lange utviklingshistorie fra antikken til i dag. For å sette det på spissen kan jeg svare med å vise til kapitlet om Adolf Eichmann i min bok, der det spørres om Eichmann hadde sjel. Svaret i boken er nei. Begrunnelsen er at han ikke relaterte det han gjorde, til sin egen sjel, som han ikke viet en tanke, men til andre mennesker, til topp-sjiktet av Nazi-ledere, og særlig til Føreren. Han gjorde alt for å tilfredsstille dem, for slik å fremme sin egen karriere, med håp om forfremmelse (som aldri nådde den graden han arbeidet for). Det

var selvfølgelig en ekstrem grad av mål/middel-tenking som lå til grunn for Eichmanns streben, med hundretusener av uskyldige jøder som offer, som måtte betale med sitt liv for hans «ærgjerrighet» i oppfyllelsen av «den endelige løsning» av plikt til Føreren. Eichmann er således et uhyrlig eksempel på hvordan det går når man glemmer omsorgen for egen sjel som et mål i seg selv, og relaterer hele sitt liv til andre mennesker for å tilfredsstille dem og deres mål. Selv om sjelen ikke kan sies å ha substans i filosofisk forstand i vår tid, gjelder den fortsatt som *et mål i seg selv*, som krever aktiv omsorg, med kvaliteter som ikke kan gjøres til middel for andre mål, som noe relasjonelt. I den forstand er Sokrates' krav om å huske å ha omsorg for sin sjel like aktuelt som da han selv ofret livet for å dø i overensstemmelse med det han forkynte i liv og lære for to tusen fire hundre år siden, da grunnlaget ble lagt for forståelsen av sjelen i vår kultur.